

Јасмина ЖИТНИК

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЦРКВЕ СВ. АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА У ХЕРЦЕГ-НОВОМ

Кључне речи: Херцег-Нови, црква, архитектура, историјат, ханзенатика

Иако велике уметничке вредности, црква Св. Арханђела Михаила у Херцег-Новом је недовољно истраживана. Разлог је можда тај што је Св. Михаило релативно млада црква и нема узбудљиву историју од момента када је њена изградња завршена. Такође, вредности њене архитектуре не откривају се на први мах.

Пажљивијем посматрачу, међутим, неће промаћи ове вредности: њено савршено зидање у белом камену, изврстан клесарски рад, декорација пажљиво одмерена и распоређена, њена »сабијена« структура завршена куполом. Ако недовољност писања о овој цркви није довољан разлог да се о њој пише, то би могла бити њена занимљива и пуна перипетија историја изградње о којој сведочи сачувана архивска грађа.

Првобитна намера овог рада била је писање о архитектури цркве. Међутим, како је за израду поглавља »Историја изградње« послужила добро очувана архивска грађа која до сада није проучавана, ово поглавље заузело је највише простора. Сврха овог поглавља је да се кроз причу о изградњи цркве бар донекле расветли њено садашње биће.

Рад се састоји из неколико поглавља. У првом поглављу презентирани су нама доступни извори информација о цркви. У другом поглављу обрађена је дуга историја изградње цркве. За реконструкцију историје послужила су документа из II и III фасцикле Фонда »Св. Арханђел Михаило« Архива Херцег-Новог. У трећем поглављу дат је опис архитектуре цркве са стилским одређењем и паралелама. На крају је дат критички осврт.

У прилогу су дате копије неких архивских докумената (писама, цртежа). Приложени су и пројекти цркве из времена санације и фотодокументација.

Фонд »Св. Арханђел Михаило« Архива Херцег-Новог

Грађа овог фонда подељена је тематски у пет фасцикли и хронолошки сређена.

Садржај прве фасцикле односи се на догађаје који су претходили изградњи. Фасцикла садржи документа која нас информичу о приложницима, акционарима, као и нека писма која су претходила легату Н. Станића. Друга фасцикла садржи позиве на састанке упућиване члановима Одбора и записнике са ових састанака (седница). Трећа фасцикла покрива период од 1882. до 1936. године и пружа највише података о цркви. Она је и најобимнија. Обухвата писма на основу којих се може пратити изградња цркве, као и писма из каснијег времена. Писма су на српском и италијанском језику. Садржај четврте фасцикле односи се на укњижбу, порезе, осигурање, штедњу, кирију, молбе за новчану помоћ и сл. Пету фасциклу чине рачуни, листе радника који су градили цркву, признанице.

У Архиву Херцег-Новог сачувани су и следећи цртежи: 1. Ситуација терена 1:200 из 1883. године (одобрено 19/4, бр.217); 2. Подужни пресек првог пројекта цркве из 1883. године архитекте Јосипа Сладеа, у размери 1:50 (одобрено 19/4, бр.217); 3. Главна фасада цркве из 1893. године архитекте Ђирила Ивековића, у размери 1:100; 4. Цртеж попречног пресека свода и цртеж фасаде улазног портала у размери 1:100 (није утврђен аутор); 5. Цртеж ограде око цркве из 1905. године - коначна верзија пројекта архитекте Милана Карловца.

Поред ових докумената, сачуваној грађи о цркви Светог Арханђела Михаила у Архиву Херцег-Новог припада и једна књига рачуна из периода од 1883. до 1917. године.

У Архиву Херцег-Новог сачувана је и техничка документација о оштећењима цркве у земљотресу 1979. године, састављена 1985. године када је црква и санирана.

Други извори

Први историографски подаци о цркви Светог Михаила налазе се у Шематизмима Православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, периодици која је излазила у време изградње цркве а и касније. О цркви је писано у Шематизмима за године 1884. и 1912. У првим постоји текст о освећењу темеља, а у другим о освећењу цркве, када је она била саграђена. У Шематизмима се налазе и подаци који нису непосредно везани за цркву, али дочаравају дух времена у коме је она грађена.

О Св. Михаилу писао је Дон Нико Луковић. Н. Луковић је записао да је ова православна црква подигнута у српско-византијском стилу око 1900. године по нацрту инжењера Милана Карловца¹.

¹ Н. Луковић, Бока Которска - културно-историски вођ, Цетиње 1951, 62.

За урбанистички пројект Старог града коришћене су геодетске подлоге на којима је на месту садашње цркве Св. Михаила била уцртана црква са називом Св. Ђорђе, другачије основе и другачијег положаја у односу на трг. Св. Ђорђе је вероватно млетачки храм, пренесен из ранијих планова.

Марија Црнић-Пејовић такође је писала о Св. Арханђелу Михаилу, у Боки бр. 12 (1980). М. Црнић помиње извесног већника Андра Корнера који је, изгледа, био утицајна личност, јер су његови предлози који су се тицали ове цркве прихватани².

Лазар Сеферовић, историчар уметности из Херцег-Новог, помиње цркву Св. Михаила у монографској књизи »Херцег-Нови« (1982), уобрајајући је у значајна архитектонска здања³. У истој књизи наведено је да се на месту данашње цркве Св. Арханђела Михаила, на тргу Белависта, налазила једна од главних цамија у Херцег-Новом⁴.

Цркву Св. Михаила помиње Ј. Сеферовић и у својој књизи »Умјетничко благо Херцег-Новог« (1987). Он пише да се у Св. Арханђелу Михаилу у Старом граду налази ретка и вредна итали-критска кружна икона св. Петра и Павла из 16. века. Исти аутор помиње цркву у овој књизи на још једном месту, али даје само податак да је саграђена почетком 20. века⁵.

О цркви је писао Александар Кадијевић у својој докторској дисертацији »Један век националног стила у српској архитектури« (1995). А. Кадијевић цркву сврстава у примере Ханзенове школе. Приближава је радовима Владимира Николића, али на њој уочава и традиционалне градитељске елементе са источне обале Јадрана⁶.

О цркви Св. Арханђела Михаила писали су Чедомир Марковић и Рајко Вујичић у књизи »Споменици културе Црне Горе« (1997). Они пишу да је подигнута по нацрту Милана Карловца у еклектичном духу. Помињу мајстора иконостаса, Билинића из Сплита, и чешког сликара Ф. Циглера који је израдио иконе⁷.

² М. Црнић-Пејовић, Организација и рад Општинске управе Херцег-Новога (1870-1940), Бока 12, Херцег-Нови 1980, 46; Име А. Корнера јавља се и у писмима, у вези са неким зајмом, Државни Архив Црне Горе, Архив Херцег-Новог, фонд цркве Св. Арханђела Михаила (У даљем тексту ДАЦГ - АХН, АМ), Ф IV/83.

³ Ј. Сеферовић, Културно-историјски споменици и друге знаменитости, у »Херцег-Нови«, 1982, 17-20.

⁴ Друга се налазила у непосредној близини цркве Св. Јеронима, »Херцег-Нови«, СИЗ за туризам Херцег-Нови, 1982, 24.

⁵ Ј. Сеферовић, Умјетничко благо Херцег-Новог, Херцег-Нови 1987, 34-40.

⁶ А. Кадијевић, Један век националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века), Докторска дисертација, Београд 1995, 58-59.

⁷ Ч. Марковић, Р. Вујичић, Споменици културе Црне Горе, Цетиње 1997, 375. Податак да је Ф. Циглер израдио иконе налази се у Шематизмима. Билинић се у Шематизмима не спомиње, али је очуван на иконостасу његов потпис, Шематизам

Књиге Дон Ника Луковића »Прчањ«, »Богородичин храм на Прчању«, »Спомен-црта пригодном посвећења новог жупског храма у Прчању«, не говоре о самој цркви Св. Арханђела Михаила, већ о једној другој цркви, Богородичином храму у Прчању, у чијој изградњи су учествовали градитељи Св. Михаила у Херцег-Новом.

У Енциклопедији Југославије и Енциклопедији ликовних умјетности помиње се једино архитекта Ч. Ивековић, један од архитеката ангажованих за израду нацрта за Св. Михаила.

Котор је у време грађења цркве био седиште Поглаварства и Епископске Консисторије, установа које су имале значајну улогу у изградњи Св. Михаила. Ово је био главни разлог покушаја да у Котору сазнамо нешто више о изградњи цркве и њеном архитекти. У Заводу за заштиту споменика културе није било никаквих података о цркви. У Историјском архиву у Котору, у коме се чува грађа из периода грађења цркве, постоје две »фасцикле« (фонда) Котарског поглаварства, КОПО IX и КОПО X, за периоде од 1884. до 1899. и од 1890. до 1918. године. У тим »фасциклама« сакупљена је разноврсна преписка Поглаварства у Котору. Црква Св. Михаила нигде се не помиње. У првој фасцикли, КОПО IX, налази се више писама са потписом Ј. Сладеа, једног од архитеката који су радили нацрт за цркву⁸. У фасцикли КОПО X налази се једино на потпис инжењера М. Карловца који је, изгледа, био у надзору над неком градњом⁹.

У Историјском архиву у Котору чува се књига »Архивски фондови и збирке у СФРЈ, СР Хрватска« (1984). Из ове књиге сазнаје се да у Задарском архиву постоје архивски фондови Намјесништва у Задру, посебно Грађевинске секције Намјесништва, за период 1813-1918. године. Како је Намјесништво у Задру било институција у којој су се доносиле коначне одлуке у свим питањима, па тако и у изградњи цркава, преписка овог Намјесништва била би сигурно значајан извор података о цркви Св. Ми-

Православне Епархије Бокоцторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1912, Котор 1912, 35. У истој књизи поново налазимо податак да се на месту цркве Св. Арханђела Михаила налазила цамија. Црква је подигнута почетком 20. века поред остатака раније срушене цамије. Кад су Турци завладали Херцег-Новим, они су цркве (не каже се које) претворили у цамије, међу којима су се величином истицале две, чији су остаци констатовани на просторима на којима се данас налазе православна и католичка црква, Ч. Марковић, Р. Вујичић, нав. дело, 371.

⁸ Сачувано је писмо у коме се говори о другом пројекту у коме је Сладе учествовао о грађењу пута Херцег-Нови-Мељине.

⁹ Архитекта Ивековић, који је такође радио нацрт за цркву, нигде се не спомиње у овим фасциклама, из чега би се могло закључити да он у Котору није боравио. Међутим, Д. Маскарели, историчар уметности, даје нам податак да је нова црква Светог Николе у Котору, након старе цркве која је страдала у пожару, подигнута по Ивековићевом нацрту, Которске цркве, www.mediateka.com. Приступљено 26.07.2002.

хаила у Херцег-Новом.

Грађа у Архиву српске православне општине при цркви Св. Николе у Котору у којој би се, с обзиром да је епископска конзисторија у Котору имала удела у изградњи цркве Св. Михаила, можда могли наћи још неки подаци, није била доступна.

Сама црква Св. Михаила у Херцег-Новом не поседује архив.

Историја изградње цркве

На месту на коме се данас налази црква Св. Арханђела Михаила појала се још пре 500 година литургија¹⁰. Шематизми казују да је ту стару цркву саградио Твртко, »као побожни потомак својих православних преткова«, а сведочанство њеног постојања били су делови зидова нађени у земљи¹¹. Једно писмо даје нам другачији податак: да је то била задужбина Херцега Шћепана, коју је херцег посветио светом Арханђелу Михаилу, свом крсном имену¹². »Али давно нестане те цркве«¹³. Цркву су срушили Турци¹⁴, и док су Млечани владали Боком црква није могла бити обновљена, »јер је занесеност млетачка бивала у томе равна турској«¹⁵.

»Грађани Ерцегновски и парохијани Топалски и Пођански« зачели су мисао да се у граду »огради« црква¹⁶. То су и учинили: купили су земљиште - кућу на градском тргу »на јавној дражби за 4602 форинти у фебруару 1858. године«¹⁷. Црква је требало да се сагради на истом земљишту где је и пре била¹⁸. Од доба куповине земљишта настојало се да се црква започне, али се због недостатка средстава ништа није могло предузети до године 1871, када је капетан Никола Станић завештао опоруком »на ту сврху« своју кућу у граду¹⁹. Кућа на тргу купљеном за изградњу цркве срушена

¹⁰ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/6.

¹¹ Шематизми Православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске за годину 1884, Задар, 1884, 29-30.

¹² ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/53. Н. Луковић пише да је Херцег Стјепан град Херцег-Нови у 15. веку улепшао и утврдио. Услед турске владавине нестали су сви средњовековни споменици у овом граду, Н. Луковић, Бока которска - културно-историски вођ, Цетиње 1951, 56, 60.

¹³ Шематизми, као 11.

¹⁴ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/47-48, Ф III/23-24, Ф III/45-46; ДАЦГ - АХН, АМ, као 12.

¹⁵ ДАЦГ - АХН, АМ, као 12.

¹⁶ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/14-15.

¹⁷ Шематизми, као 11; ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/47-48, Ф III/23-24, Ф III/45-46; ДАЦГ - АХН, АМ, као 12; ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/14-15.

¹⁸ ДАЦГ - АХН, АМ, као 12; ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/47-48, Ф III/23-24.

¹⁹ Шематизми, као 11; ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/47-48, Ф III/23-24, Ф III/45-46. Н. Станић је оставио условно кућу - услов је био да »ако се не би почела до неког одређеног рока црква, тад да кућа поменуто прође као својина цркве топалске«,

је²⁰, и по нацрту који је направио которски »надинжинир« Др Сладе започето је копање темеља²¹. Изабран је Одбор састављен од угледних Новљана, »који ће кроз православни свијет скупљати прилоге« и руководити изградњу нове цркве²². Одбор је 14. јануара 1883. разаслао штампани позив на сабирање прилога²³.

Поред куће Ника Станића, за коју су чланови Одбора планирали да је продају²⁴, а касније да је дају у најам²⁵, црква је грађена деоницама (акцијам) и прилозима са свих крајева света. У Шематизмима налазимо податак да је преко половине деоничара поклонило своје деонице, а да је осталима, већином малолетним наследницима, исплаћена вредност деоница²⁶. Потврду за то налазимо и на обвезницама којима је потврђивано власништво над одређеним бројем деоница. На полеђини неких обвезница налази се запис да су деонице исплаћиване²⁷.

Као што је већ речено, црква је грађена и прилозима православних Срба из Будимпеште, Ливна, Сарајева, Мостара, Задра, Кистања, Сплита, Београда, Новог Сада, Сомбора, Требиња. Листе за прилоге за градњу цркве путовале су до Буенос Аиреса, а касније до Сан Дијега, Анаконде и до Трста. Прилози су стизали од 1883. до 1912. године²⁸.

ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/14-15.

²⁰ Шематизми, као 11; ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/45-46.

²¹ Шематизми, као 11; ДАЦГ - АХН, АМ, као 12.

²² ДАЦГ - АХН, АМ, као 12; ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/9. Изгледа да се Одбор дуже време формирао: од 1873. год, када су наименована нека лица, до 1881, када су одређени благајник, секретари, потпредседник и председник, ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/9; ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/14-15. чланови Одбора били су угледни људи: за Тома Крстова Поповића налазимо податак да је био учитељ у Српској морепловској школи на Србини, ДАЦГ - АХН, СМШ II/60 (1883), СМШ II/75 (1885). Александар Микулић је био протопрезвитер, професор и катихета велике гимназије у Котору и почасни пресједник Консистоорије, Шематизми Православне епархије бококторске, дубровачке и спичанске за годину 1912, Котор 1912, 6. Марко Поповић је био парох топаљски и окружни протопрезвитер за протопрезвитерат Ерцегновски, Шематизми, Шематизми Православне епархије бококторске, дубровачке и спичанске за годину 1912, Котор 1912, 6, 18. Кап. Симо Милиновић, Марко Терзовић и Јово Накићеновић били су чланови Управљајућег Одбора Закладом и Заводом школе у Србини, ДАЦГ - АХН, СМШ 439 (12.11.1879). Највише сазнајемо о епископу Герасиму Петрановићу, који је био значајан човек тог времена, дуже време председник Одбора за изградњу Св. Михаила и председник епископске Консистоорије, Шематизми, као 11.

²³ Шематизми, као 11.

²⁴ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/47-48, Ф III/23-24.

²⁵ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/80-83.

²⁶ Шематизми, као 11.

²⁷ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф I/1 (I/I).

²⁸ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф I/4.

Први радови на цркви изведени су за релативно кратко време - годину дана, после чега је црква дуже време остала у најранијем стадијуму изградње.

Први архитекта ангажован за пројект цркве Св. Михаила био је Јосип Сладе, у то доба познати инжењер који је пуно градио и стекао многа признања. Из писама се види да су у време када је Др Сладе радио на нацрту почели да пристижу прилози (Ђорђа Војновића, епископа бачког)²⁹, али се организовано скупљање прилога по Боки и Далмацији тек планирало³⁰. С обзиром на чињеницу да су приходи Одбора у почетку били скромни, епископ Герасим Петрановић, председник Одбора, саветовао је да црква буде »мала, али укусна«, јер циљ је био да православни Нови добије своју цркву³¹.

На молбу епископову Одбору је уступљено земљиште за цркву³². Ангажовани су радници за извођење почетних радова, који су се састојали из рушења купљене куће на тргу, припремања земљишта за град-

²⁹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/6, Ф III/5, Ф III/26.

³⁰ Председник Одбора Герасим Петрановић путовао је у Дубровник ради прилога, ДАЦГ - АХН, АМ, Ф/III.

³¹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/3. Од Дон Ника Луковића сазнајемо да је Др Сладе био Трогиранин, као и да су куполи жупског храма посвећеног Порођењу Мајке Божије у Прчњу данашњи облик дали државни инжењери Др Бортолази и Др Сладе, Дон Нико Луковић, Богородичин храм на Прчању, Илустровани културно-историски приказ, Котор 1965, 32; Дон Н. Луковић, Прчањ, Котор 1937, 284-286. У енциклопедијама не налазимо ништа о Сладеу. У Перистилу 31, Д. Ђурашевић-Миљевић пише да је Зетски дом на Цетињу саграђен по плану архитекте Јосипа Сладеа, »генијалног градитеља нових цеста у земљи«, од 1884. до 1896. године, Д. Ђурашевић-Миљевић, Стилске особености архитектуре краја 19. и почетка 20. века на Цетињу, Перистил 31/1988, 122. После богате инжењерске делатности на подручју Далмације, Сладе се преселио 1877. године у Црну Гору. Године 1880. књаз Никола га је, уз сагласност аустроугарских власти, поставио за главног инжењера у Управи државних грађевина на Цетињу. Десетак година је Др Сладе живео у Котору, »одакле је путовао кроз Црну Гору ради планирања и пројектовања«, Б. Миљевић, Један број објеката и њихови аутори у књажевини и краљевини Црној Гори у периоду до 1918. године, Пинус Записи, 1, Београд 1995, књига 2, 66-67. О овом архитекти највише сазнајемо од Ц. Фисковића, који је проучавао архивску грађу у Сладеовом архиву у Трогиру. Др Сладе је своја најбоља дела остварио у Црној Гори у време подизања цркве Св. Михаила у Херцег-Новом, Ц. Фисковић, Архитект Јосип Сладе, Трогир 1987, 22. Податак да је радио на цркви у Херцег-Новом налазимо и код Ц. Фисковића. Он наводи да је Др Сладе учествовао у изградњи 1886. године, Ц. Фисковић, нав. дело, 23. Међутим, сачувана документа показују да је он био ангажован још раније, 1882. године када се састао са једним чланом Одбора за нацрт, ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/3, а можда још раније - 1881. године - јер се већ тада говори о неким примедбама које је надлежна Власт ставила на нацрт, ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/1-2.

³² ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/29-30.

њу и набавке материјала³³. Материјал од рушевина требало је да служи за изградњу, а земља из Санторина за темеље³⁴. Темелји су изграђени и осве ени лета 1883. године³⁵. Мада је Др Сладе у то време био анга ован на другим пословима, нацрт је завршен у планирано време, свакако пре 19. априла 1883. године, јер је тог дана општинско Управитељство одобрило овај нацрт. Нешто касније нацрт је одобрен и од Управитељства у Котору³⁶. Пошто је Далматинско Намјесништво у Задру било врховна институција која је надзирала изградњу, било је потребно још и њихово одобрење. Упркос свом труду и свим урађеним пословима, Техничко одељење Намјесништва у Задру одбило је Сладеов нацрт.

Замерке које је Намјесништво ставило на нацрт односиле су се на конструкцију цркве, као и на њен архитектонски израз.

Намјесништво је сматрало: да је централни део, који би требало да буде најкарактеристичнији и најистакнутији део грађевине, занемарен; да је купола нестабилна јер је мало пажње поклоњено бочним потисцима са куполе и лукова који носе тамбур, али и због превисоких зидова тамбура; да су »једрасти лукови« (пандантифи, прим. Ј.Ж.) лоше обликовани; да је грађевина у пропорцијама превише издужена у висину; да димензије крста нису одговарајуће; најзад, да венац и други декоративни делови у готичком духу нису у складу са византијским духом грађевине³⁷. Намјесништво је тражило да се нацрт »преустроји« или изнова направи. Оно је такође предложило измене пројекта³⁸.

Одбор се сагласио са Намјесништвом и био је заинтересован да инж. Сладе направи у нацрту тражене измене, али се Сладе успротивио изменама на пројекту и дао своје разлоге³⁹. Одбор је покушао да нађе решење: упутио је молбу Намјесништву да оно поново размотри ауторове разлоге⁴⁰. Епископ је потом у другом писму јавио Одбору да ће Др Сладе чешће навраћати јер се градио пут до Мељина⁴¹.

³³ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/43, Ф III/45-46.

³⁴ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/45-46, Ф III/27. У то време, био је обичај да се специјална врста земље која се добављала из Грчке користи за консолидацију тла. Вероватно је требало попунити земљом подрум куће на месту изградње цркве.

³⁵ Шематизми, као 11.

³⁶ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/44.

³⁷ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/19-20. Др Сладе је градио у еkleктичном духу 19. века у неоренесанси, неороманици и неоготици, а још као млад занимао се за готику у свом завичају, Трогиру, Ц. Фисковић, Архитект Јосип Сладе, Трогир 1987, 8, 14-15, 30, 31-32, 33.

³⁸ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/17-18, Ф III/21-22, Ф III/25.

³⁹ Разлози су лежали и у условима терена.

⁴⁰ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/17-18, Ф III/21-22.

⁴¹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/25.

Одбор је у међувремену наставио изградњу цркве, мада су остале нерешене замерке на Сладеов нацрт. Јуна 1884. године склопљен је уговор између Одбора и Мате Ђеричевића, каменоресца са Корчуле, око набавке камена за изградњу и израде појединих делова (велика врата на цркви - по Сладеовом нацрту, степенице и друго)⁴². Долазак наручених делова и материјала одужио се због кашњења Сладеових нацрта и упутстава послатих Ђеричевићу⁴³. Разлог наставка изградње, упркос замеркама, вероватно је био у томе што су се замерке Намјесништва односиле само на горње делове грађевине⁴⁴.

Намјесништво је, међутим, извело поправке на Сладеовом нацрту и поставило је питање звоника кога је Сладе изоставио. Одбор је бранио Др Сладеа наводећи да је инжењер звонике планирао да смести »у малим предњим четворокутима цркве«, чиме би се изглед цркве улепшао на начин који је у то време био уобичајен на свим новијим православним црквама⁴⁵.

Мада се у почетку говорило о изградњи мале цркве, Сладеов нацрт предвиђао је по свој прилици »величанствену грађевину« за коју средстава није било. Из писама епископа Герасима види се да је, вероватно и због тога, ентузијазам градитеља опао па је на уобичајени састанак Одбора 4. маја 1886. године дошло знатно мање чланова⁴⁶.

Новац је ипак и даље пристизао. Из писама се сазнаје да је Станићева кућа, у договору са Ивом Цириговићем, дата у најам на пет година⁴⁷. Нешто касније, свој прилог дао је руски конзул из Дубровника. На седници Одбора одлучено је да се Одбор и даље држи Др Сладеа, као и да се настави грађење цркве⁴⁸. Уследили су, међутим, нови проблеми.

Ти проблеми поново су проистекли из неспоразума Одбора и Намјесништва у Задру. Намјесништво је донело одлуку да се прекине даљња изградња цркве. Захтевало је од Одбора да докаже да је Станићева кућа црквена својина и да Одбор пристане на продају те куће. Препис Станићевог тестаментa послат је у Задар, али дозвола није добијена, већ се изнело на претрес питање о продаји куће, чему се Одбор одлучно супротставио. Из писама се види да је Станићева кућа требало да се сачува за потребе цркве

⁴² ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/54.

⁴³ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/158, Ф III/156-157, Ф III/155.

⁴⁴ Поред камена са Корчуле, за цркву је коришћен и локални камен са локалних објеката, ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/63-65. Камен је довожен трабакулом, морским путем до градског мула, ту је истоваран и уз помоћ мазги ношен на брдо, до места где се црква градила.

⁴⁵ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/75-76.

⁴⁶ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/74.

⁴⁷ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/77-78.

⁴⁸ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/69.

Св. Михаила, а црква је, одлуком Одбора, требало да се заврши киријом од те куће и прилозима⁴⁹.

Ни овај проблем није лако решен. Из писма которског поглавара Одбору од 2.12.1887. године⁵⁰ види се да се Намјесништво чврсто држало својих захтева, јер се још увек постављало питање продаје куће Станића⁵¹. Такође се сазнаје да се црква налазила у истом стадијуму у коме је затекла забрана градње, јер се од тада није наставила. Од Одбора је зависило хоће ли се и када наставити изградња цркве пошто је требало најпре осигурати потребна средства за извођење градње. Крајем 1887. године епископ Герасим, дотадашњи председник Одбора, дао је оставку, а њега је заменио члан Одбора Шпиро Гојковић⁵².

Намјесништво је у једном тренутку попустило. Судећи по Одборовом писму непознатог датума али свакако написаног пре опозивања обуставе грађења, Намјесништво је 4. јуна 1885. године дозволило да се стави »цокуо« (сокл) цркве по Сладеовом нацрту. Ђеричевић, предузимач, допремио је камен и по пројекту извео сокл и велика врата (вероватно довратнике)⁵³, а требало је да још изради звоник, иконостас и ограду око цркве⁵⁴. Намјесништво је најпре оставило слободан избор Одбору по питању ограде. Ограда је потом изузета из новог нацрта, а овај пут Одбор је одустао од њеног подизања због недостатка средстава а и зато што »није од неизбјежне потребе«⁵⁵.

Из писама се види да су се још увек водили преговори око осигурања средстава за изградњу јер је Одбор настојао да увери Намјесништво о својим приходима, као и да смањи трошкове око изградње. Звоник је требало да се подигне »на римску« за само једно звоно, а иконостас да се изради од дрвета »бојадисаног на уље« и украси дариваним иконама. Одбор је молио Намјесништво да се настави градња, али је истовремено одбио да се, по намјесничкој препоруци, направе неке промене на нацрту које нису одговарале захтевима православног богослужења, као и да се руши подигнути црквени сокл⁵⁶.

⁴⁹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/80-83.

⁵⁰ Поглаварство у Котору било је установа преко које је Одбор контактирао са задарским Намјесништом.

⁵¹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/88.

⁵² ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/84-85.

⁵³ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/80-83.

⁵⁴ Можда је ограда планирана због потребе да се црква као богослужбено место одвоји од околног простора - градске пијаци. Али, ограду је могао да предложи и инж. Сладе за кога Ц. Фисковић каже да је био велики мајстор у изради ограда, Ц. Фисковић, Архитект Јосип Сладе, Трогир 1987, 36.

⁵⁵ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/80-83.

⁵⁶ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/80-83.

Авгушта 21, 1888. године, саопштена је одлука Намјесништва да се може продати пет акција Станићеве куће за довршење цркве⁵⁷.

Уследила су три писма (23.03.1889; 26.05.1889; 14.08.1889) у којима се тражило од Одбора да наведе промене које намерава да уведе у нацрт Грађевног намјесничког одсека⁵⁸. Одговори Одбора нису нађени. Можда због њиховог изостанка, Намјесништво је поново обуставило изградњу по Сладеовом нацрту и тражило да се поруши све што је по том нацрту саграђено што је од стране вишег грађевног саветника у Намјесништву оцењено као лоше. Да би добио одобрење Одбор је морао да поднесе нацрт који би Намјесништво задовољио⁵⁹.

Годину дана касније Одбор се састао ради прегледања списа и ради договора око тога како да се споразумеју са Намјесништвом. Сви списи који се тичу изградње цркве прегледани су⁶⁰. Ипак, прошло је још годину дана док се није поново, овај пут коначно, приступило изградњи. За то време неки су се списи изгубили, и када је седница Одбора поново сазвана, тражени су њихови преписи за ову седницу да би се поново чули захтеви Намјесништва. Намјесништво је тражило да се Одбор изјасни у погледу промена које намерава да уведе у предложени нацрт, а да се задржи првобитни тип пројекта Др Сладеа⁶¹.

Изградња цркве поново је кренула године 1893. Дошло је до промена у саставу Одбора, пожео је да се решава прилог извесног Шеровића (20.10.1893.). Отворена је књига прихода и расхода - велика књига рачуна⁶². Одбор је пристао да се грађевина изведе по нацрту грађевног одсека, али је поставио своје захтеве. Тражио је звонике којих у нацрту није било. Такође је хтео да сачува зид који је потпуно одговарао грађевним прописима, јер је изведен под личним надзором Др Сладеа. Одбор је тражио да се задржи постојећа основа, а да се два звоника подигну изнад два угла са страна главних врата цркве⁶³. Намјесништво је одобрило 14. октобра 1893. године израду новог нацрта и дозволило изградњу⁶⁴. Из писама се види да је црква имала само темеље и започете зидове, за које је препоручено Одбору да

⁵⁷ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/90-91.

⁵⁸ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/94, Ф III/97, Ф III/92.

⁵⁹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/93.

⁶⁰ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/100-101, Ф II/104-105, Ф II/102-103.

⁶¹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/124, Ф II/125-126, Ф II/127-128.

⁶² ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/125-126, Ф II/120-122, Ф III/113. Такође се помиње извесна Амалија Лаинвебер, од које је Одбор добио неке паре на вересију, ДАЦГ - АХН, АМ, Ф II/120-122.

⁶³ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/109-110.

⁶⁴ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/112.

провери да ли се могу задржати за довршење изградње⁶⁵. После дужег времена и питање прихода Шеровића је решено.

Израда новог нацрта поверена је другом инжињеру, Др Волфу из Задра, који је свој нацрт такође морао дати на одобрење Намјесништву. Волфов нацрт је каснио⁶⁶. Како је дошло до одбацивања његовог нацрта и зашто је две године касније ангажован нови архитекта који је заменио Волфа, није познато.

Други, односно трећи архитекта којег је Одбор прихватио звао се Ћирил Ивековић, такође службеник Техничког одељења Намјесништва. Био је свестрана личност. Уз грађевински рад бавио се и конзервацијом споменика, археологијом и науком⁶⁷.

Сачуван је Описни требовник Ћирила Ивековића за цркву Св. Михаила од 19. јула 1897. године, у којем су описани радови и трошкови потребни за доградњу цркве⁶⁸. Сажуван је и његов цртеж предње фасаде за исту цркву⁶⁹. Намјесништво је одобрило Ивековићев нацрт и одредило да грађевинске радње буду под надзором овог архитекте или другог владиног »мјерника«. Ивековићу је одобрено да што је пре могуће састави детаљни нацрт и требовник трошака за градњу цркве⁷⁰.

⁶⁵ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/132.

⁶⁶ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/137.

⁶⁷ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/4-9; С. Пипловић, Еклектицизам и сецесија у урбанистичком развиту Сплита, Перистил 31/1988, 100. Познато је да је Ч. Ивековић саградио између 1901. и 1903. године нову бискупију у Сплиту, С. Пипловић, Еклектицизам и сецесија у урбанистичком развиту Сплита, Перистил 31/1988, 100. Такође је црква Св. Николе у Котору, која је заменила стару страдалу у пожару, саграђена по његовом нацрту, Которске цркве, њњ.медиаатека.цом. Приступљено 26.07.2002. О Ћирилу М. Ивековићу највише сазнајемо из Енциклопедије ликовних умјетности: за овај контекст је важно да је студирао архитектуру на бечкој уметничкој академији, после чега је био у служби Земаљске владе у Сарајеву, пре него што је постао 1896. године архитект Намјесништва у Задру, Енциклопедија ликовних умјетности 3, Загреб МСМЛXIV, 42-43.

⁶⁸ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/4-9.

⁶⁹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/154.

⁷⁰ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/146, Ф III/148, Ф III/150. Познато је да је Ивековић заменио Др Сладеа на још два пројекта: о томе нас обавештава Ц. Фисковић, који упоређује Сладеов и Ивековићев градитељски стил. Нешто је већ речено о стилу у коме је градио Др Сладе. Посматрајући цркву Св. Николе, цртеж за главну фасаду Св. Михаила и узимајући у обзир писања Ц. Фисковића, може се закључити да је Ч. Ивековић градио »у духу бечког историјског еклектицизма«. Примењивао је елементе више стилских праваца: барока, романике, византијске архитектуре. Градио је у неоготичком стилу, у којем и Сладе, али је, по Фисковићу, Сладеов стил »чеднији« за разлику од Ивековићеве »хировите кичености« и гломазности, Ц. Фисковић, Архитект Јосип Сладе, Трогир 1987, 28.

Следећи сачувани документ датира из 1902. године и представља требовник градње нове цркве у Херцег-Новом и понуду једног подузетника, Ерменегилдо Јована, који се обавезује да ће довршити изградњу цркве Св. Михаила по нацрту Ивековића⁷¹. Опет изненада и необјашњиво Ивековићев нацрт је одбачен и за нови нацрт био је задужен нови архитекта, по чијем пројекту ће се црква Св. Михаила коначно подићи.

То је био инжењер Милан Карловац. О Карловцу, нажалост, знамо јако мало. Милана Карловца спомињао је Дон Нико Луковић. Н. Луковић је записао да је надзор над завршним радовима на Богородичином храму у Прчању 1909. године водио Милан Карловац⁷². У то време он је био шеф Грађевинске секције Котарског поглаварства у Котору⁷³. По Н. Луковићу, Карловац је подигао 1913. године степенице истог храма,⁷⁴ а по његовом нацрту саграђена је и капелица у романском стилу на Новом гробљу у Прчању⁷⁵.

Разлози за ангажовање другог архитекте нису познати, али се из Карловчевог писма од 27.04. 1903. године види да је Намјесништво удовољило молби Одбора која се тичала управе над градњом цркве, о чему је нови архитекта био обавештен, па се може претпоставити да је Одбор имао неког удела у томе.

Ивековићевом требовнику Карловац замера да је »врло мањкав и неподпун«. У свом писму, Карловац је тражио да се уклони - за дан његовог доласка у Херцег-Нови - постојећа ограда око цркве (која је очигледно ипак саграђена), и сав непотребни материјал који се налазио на месту град-

⁷¹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/10-11; Ф III/12. Документа до овог датума нису сачувана у херцегновском архиву. Ако се прихвати да је ова понуда заиста састављена ове године, на цркви се до тада ништа још није радило.

⁷² Н. Луковић, Прчањ, Котор 1937, 285-286.

⁷³ Дон Нико Луковић, Богородичин храм на Прчању, Илустровани културно-историјски приказ, Котор 1965, 32. Занимљиво је да су грађевни предузимачи били исти они који су са Карловцем радили на цркви Св. Михаила у Херцег-Новом, Ф. Барбоне и Иван Павлин. Могуће је да су Барбоне и Павлин стално радили са Карловцем и да је архитекта, пошто је ангажован за нацрт Св. Михаила, довео са собом своје предузимаче, Н. Луковић, Прчањ, Котор 1937, 285-286.

⁷⁴ Дон Нико Луковић, Богородичин храм на Прчању, Илустровани културно-историјски приказ, Котор 1965, 33; Н. Луковић, Прчањ, Котор 1937, 286. Код истог аутора налазимо на другом месту податак да су степенице изведене по нацрту Антуна Карловца- можда Милановог брата, Н. Луковић, Спомен-црта пригодном посвећења новог жупског храма у Прчању, 22.

⁷⁵ Дон Нико Луковић, Прчањ, Котор 1937, 319. По свој прилици податак у Шематизмима о времену појаве М. Карловца у пројектовању Св. Михаилу 1897. године није тачан, јер је сачувано Карловчево писмо каснијег датума- од 27.04.1903. године - из кога се сазнаје да је овај архитекта тек тада почео да ради на цркви у Херцег-Новом, Шематизми Православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске за годину 1912, Котор 1912, 37; ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/161.

ње, јер је хтео да стекне тачан увид у стање већ саграђених зидова⁷⁶.

Јуна 1903. године, након Карловчевог писма, Ерменегилдо Јован тражио је у писму Одбору нацрт цркве, јер је планирао да пошаље понуду⁷⁷. Могуће је да је овај подузетник био обавештен о промени, па је намеравао да изведе градњу по новом, Карловчевом нацрту. Ерменегилдо Јован ипак није толико значајан, јер су на изградњи цркве радили други предузимачи.

Нови »подузетници« који су прихватили извођење цркве били су Барбоне Филиппо и Иван (Јован) Павлин из Котора. Б. Филиппо био је декоративни скулптор. Он и Павлин добили су од инж. Карловца једну копију пројекта за завршетак цркве⁷⁸. Септембра 26. 1905. године склопљен је уговор са Одбором којим су се ови подузетници обавезали да ће довршити цркву до 1. октобра 1907. године. Закупници су се обавезали да ће употребити »градиво најбоље врсте корчуланске«⁷⁹. Сачуван је требовник Карловца и ова два предузимача, из кога се види да је камен са острва Корчуле коришћен за спољно облагање зидова и украсе, а да се за изградњу цркве користио постојећи камен од рушевина. Из овог »требовника« као и из кратког садржаја радова које су извели Барбоне и Павлин до 13. новембра 1906. године такође се види да је изградња цркве у садашњем облику започета тек после 15. маја 1905. године, јер се пише о припремању нове основе за темеље, што је захтевало рушење постојећих зидова⁸⁰.

У листи прилога Баошићана за престону икону за ову цркву наводи се 1908. година као завршетак изградње⁸¹. Судаћи по писму епископа Доситеја од 28.10.1909. године, црква је тада већ била саграђена али у њој се још није могла појати литургија »јер није изнутра украшена нити потребитим снабдевена«⁸². Из једног писма од 29.11.1910. године, сазнаје се да су се на цркви појавили извесни недостаци јер градња није завршена како је требало да буде⁸³. Црква је освећена 1911. године од стране консисторијског протопрезвитера - ставрофора Душана Васиљевића уз припомоћ више свештеника⁸⁴. Из другог писма, међутим, сазнаје се да црква ни 1912.

⁷⁶ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/161.

⁷⁷ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/162, Ф III/163.

⁷⁸ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/68, Ф III/55.

⁷⁹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/54.

⁸⁰ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/38-43, Ф III/55. Требовник је састављен 15. маја 1905.

⁸¹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф I/75-76.

⁸² ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/173.

⁸³ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/168. У куполи и на зидовима појавиле су се мрље а плочник око цркве- салиш- је био на више места утонут, ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/168.

⁸⁴ Шематизам Православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, за годину 1912, Котор 1912, 37.

није добила »најпотребитије« јер су се још увек скупљали прилози⁸⁵.

Архивска грађа о изградњи цркве завршава се уговорима Одбора и Франа Циглера (Ziegler), који је по свој прилици посредовао у ангажовању мајстора за израду иконостаса у мермеру и икона, као и врата за иконостас⁸⁶. Дрводелац Грамења из Дубровника израдио је троја врата за иконостас. По договору, требало је да се она сместе и чувају док иконостас не буде постављен⁸⁷. За израду иконостаса у мермеру био је ангажован кипар Павле Билинић⁸⁸. Франо Циглер 17.11.1910. године моли Туторство (Одбор) за исплату 6.500 круна за иконостас у мермеру⁸⁹. Циглер је био посредник и у набавци прибора за кандила из Беча, »оних од алпака- сребра, белих, без позлате, сличних онима у цркви Св. Николе у Котору«⁹⁰. Такође је требало да пошаље Одбору једну целиваћу икону⁹¹. Из сачуваних писама не може се видети да ли је и код иконе Циглер био посредник или је њу сам осликао. Ако се прихвати податак из Шематизама, Ф. Циглер је био академски сликар и аутор икона за иконостас у цркви Св. Михаила⁹².

На крају, сачувани су и уговори са Луиђи Сенељом (Luigi Seneglia) око наруџбе »шкагња« (шкањела, клупа) за цркву из 1912. године⁹³. Сачувана је и понуда Г. Грамење (Гиусеппе Грамегна) из Дубровника (Рагусе) за унутрашњу декорацију цркве⁹⁴. Сачувано је и циркуларни писмо из 1936. године којим се траже »прилежници« за продужење брода цркве, јер се сматрало да је црква превише мала⁹⁵.

У земљотресу 1979. године црква Св. Михаила је претрпела знатна конструктивна оштећења. Било је неопходно да се изврши санација дела куполе, иконостаса и преслице. Фебруара 1985. године Реставраторски центар СР Словеније урадио је елаборат о реставраторско-санационим радовима (инг. Рибникар Стојан). Конзерваторски надзор вршио је Републички завод за заштиту споменика културе из Цетиња. Техничку

⁸⁵ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф I/166.

⁸⁶ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/70, Ф III/69, Ф III/58, Ф III/59, Ф III/160.

⁸⁷ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/69.

⁸⁸ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/59, Ф III/69. Павла Билинића срећемо поново код Дон Ника Луковића који је записао да је проповедаоница жупског храма у Прчњу од белог брачког камена израђена у Сплиту 1920. године у Билинићевој радионици, Дон Нико Луковић, Прчањ, Котор 1937, 300.

⁸⁹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/59.

⁹⁰ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/58.

⁹¹ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/160.

⁹² Шематизми Православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске за годину 1912, Котор 1912, 37.

⁹³ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/65, Ф III/78, Ф III/77.

⁹⁴ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/62.

⁹⁵ ДАЦГ - АХН, АМ, Ф III/48.

документацију је урадио и надзор обавио Завод за пројектовање и урбанизам из Херцег-Новог. Генерални извођач радова било је грађевинско предузеће »Првоборац« из Херцег-Новог. Уз конструктивну санацију на цркви је извршена комплетна оправка мобилијара, урађен је нови под након скидања старог, уграђена је нова електроинсталација. Црква је поново изнутра премалтерисана и окречена. Ранији покров са куполе је скинут и купола је покривена бакарним лимом⁹⁶.

Овом документацијом исцрпљује се сачувана грађа о овој цркви у Архиву Херцег-Новог.

Јула 2000. године расписан је конкурс за идејно архитектонско-урбанистичко решење звоника, који је требало да буде саграђен одвојено од цркве, на тргу Белависта. Један део конкурса био је анкетни и необавезан а подразумевао је предлог на нивоу идејног решења могућег проширења или продужења цркве. Од тога, међутим, ништа није урађено.

Архитектура цркве

Црква Св. Михаила има основу у облику грчког крста, тј. крста једнаких кракова. Црква је једнобродна, засвођена, нерашчлањена, са полукружном апсидом.

Црква Св. Михаила је, типолошки посматрано, засвођена црква са више пари пиластара који са ојачавајућим луковима исте ширине, непосредно ослоњеним на пиластре, осигуравају грађевину. Лукови имају функцију да као прислоњени или потрбушни, растеређују зидну масу и да носе сводну и куполну суперструктуру.

Црква се састоји од наоса и олтарског простора. Наос је одвојен од олтарског простора иконостасном преградом. Има две просторне целине које одвајају два стуба - носача куполе на западу. Те две целине су поткуполни простор и улазни простор (улазни »травејк«) са два мала угаона четвртаста простора под крстастим сводовима. Ова два простора одвајају од осталог простора наоса иста она два стуба - западна носача. Четвртасти простори мање су висине од осталог унутрашњег простора цркве. Улазни

⁹⁶ ДАЦГ, АХН, Документација о санацији цркве Св. Михаила, Херцег-Нови, 1985. Санирани су међупрозорски зидови са јужне стране тамбура, те је изведен армирано-бетонски прстен изнутра. Санација носећег зида од опеке позадине иконостаса извршена је бетонском мрежом у торкет-бетону, армирано-бетонском гредом, ХОП носачима из ваљаног жељеза и сидрима. Преслица је остављена у изворном облику, с тим што су морали разбијени делови да се поново исклешу из корчуланског камена. Принцип санације је уградња анкера-сидара који су лепљени епокси смолом, и израда армирано-бетонског венца (серклажа) који је спојио вертикална сидра и на тај начин статички учврстио преслицу. Са унутрашњих страна фасадних зидова обијен је малтер те су извршени торкретни радови. Задатак армирано-бетонског торкрета је био да укрути носиве зидове у једну целину.

травеј, без наведених четвртастих простора, засвођен је полуоблично. Његов пандан је свод средишњег дела олтарског простора, који је ипак нешто другачији и сложенији.

Источни пар стубова који носе куполу уграђен је у иконостасну преграду. Сва четири стуба наоса су псеудо-коринтска, канелирана у горњој половини. Направљени су од целог комада камена.

Иконостасу припада доминантно место у унутрашњости цркве. Израдио га је од белог италијанског мермера мајстор Билинић из Сплита. Иконостасна преграда је висока, скоро потпуно одваја олтарски простор од наоса. Мотиви дуж горње ивице иконостаса су преплет полукругова и изломљене (цик-цак) траке. Стубови на иконостасу такође подсећају на коринтске стубове (капител, стопа), али су стабла различито исклесана: у виду тордираног ужета, са орнаментима по целој површини стабла, или канелурама у горњој половини истог. Стубови на иконостасу различитих су димензија.

Црква има развијени олтарски простор, са апсидом споља и изнутра равно завршеном. Олтар поседује споља назначене просторе за проскомидију и ђаконикон. Ова два олтарска дела смештена су у малим угоним просторима, који представљају пандан онима на западу. Смештени су бочно од средишњег дела олтарског простора. Наткривени су крстастим сводовима и исте су висине као њихови пандани.

Полуобличасте сводове, другачије усмерене, имају и простори наоса у крацима крста. Ове просторе од подножја куполе одваја пар стубова у наосу. Њихове сводне конструкције се делимично ослањају на стубове. Свод цркве је грађен од клинастих сводара који се нижу у хоризанталним редовима. Свод је постављен на венац састављен од добро тесаних квадера. Ови квадери служе као изравнавајући слој, који омогућава равномерно слегање сводне масе. Над наосом се уздиже добро пропорционисана купола округлог тамбура перфорираног са дванаест прозора. Купола се преко пандантифа ослања на стубове.

Унутрашњост куполе подељена је на пар појасева. Појас у подножју је празан (без украса, без прозора), само су му ивице профилисане. Изнад овог појаса је други појас са прозорима, полукружно завршеним. Појас са прозорима надвишен је профилисаним прстеном са калотом изнад прстена.

Димензије наоса су 9,22 x 6,17 м. Димензије апсиде су 7,72 x 2,73 м. Због малих димензија, црква је у унутрашњости снабдевена само најпотребнијим црквеним деловима и врло је прегледна.

Главни брод и трансепт исте су висине. Димензије основе извана су 10,44 x 11,13 м. Над пресеком ова два брода, односно на кубичном простору који је формиран издизањем бочних зидова и попречних зидова над луковима, уздиже се купола са тамбуром, завршена калотом са крстом. Висина мерена од плочника до врха куполе износи 14,88 м.

Калота је озидана опеком, а тамбур каменом. Тамбур је низак, изнутра кружне а споља полигоналне основе. Перфориран је фризом полукружно засведених прозора и плитких ниша (слепих прозора). Над прозорима и нишама пружа се декоративни венац слепих аркада. Тамбур од калоте одваја снажно профилисани венац. Купола и кров цркве покривени су бакарним лимом.

Бочне фасаде су истоветне. Оне су симетричне, подељене на шири и виши правоугаони део у једној равни (ризалит) и два ужа и нижа бочна крила у другој равни. Овај правоугаони део фланкиран је са два неоготичка торњића полигоналног пресека. Торњићи су постављени на сокл и постоље (базу) изнад сокла. Постоље је профилисано.

Торњићи имају китњасти пирамидални завршетак. Шиљак пирамиде носи прстен. Пирамидални завршетак обухваћен је у подножју клесаним проширењем налик постољу са оградацом. Ову оградицу чини преплет низа полукругова и изломљене (цик-цак) траке. То је мотив скоро истоветан са оним на ивици иконостаса у унутрашњости цркве. Са доње стране проширења је низ слепих аркадица, надвишених двома хоризонталним тракама. Оне деле аркадице од преплета.

Бочна крила су у висини малих угаоних простора цркве. Они уствари представљају северну фасаду ових простора (простора на северо-западу и северо-истоку). Угаоне просторе образују главни брод и трансепт који се секу. Бочна крила равно су завршена. Хоризонтална линија завршетка испод лименог покривача профилисана је, а испод овог профила пружа се хоризонтална трака. Ову траку са соклом повезује лезена. Лезене уоквирују оба бочна крила.

Средишњи део фасаде завршава се троугаоним калканом. Троугаони завршетак је дуж линија косине, испод лименог крова, благо профилисан (жлеб – испупчење, жлеб- испупчење). Испод овог профила, дуж линија калкана, налази се низ слепих »рундбоген« аркадица чији су завршеци мало профилисани. То су аркадице романо-готичке реминисценције.

Бочну фасаду отвара велика неороманска трифора надвишена декоративним луком. Декоративни лук се ослања на мале клесане конзоле налик чашицама или цветним круницама. Теме је украшено крупним, клесаним, биљним мотивом у виду букета лишћа са гроздом. Дршке лишћа обавијене су прстеном и на крајевима стилизоване.

Оквир трифоре није украшен већ само профилисан. Он се полукружно завршава. Површина између полукружног завршетка оквира и отвора трифоре декорисана је једним мотивом који се симетрично понавља на обе стране. То је такође биљни мотив чији су крајеви стилизовани.

Отвори трифоре полукружно су завршени а са горње стране уоквирили. Отворе трифоре раздвајају псеудо-коринтски полустубичи, кружног пресека, приљубљени уз четвртасту основу. Полустубичи почивају на

профилисаним базама а базе, опет, на четвртастим проширењима која се наслањају на доњи руб трифоре. Средишњи отвор трифоре шири је и виши од бочних.

Источна фасада је сложенија од бочних. Степенасте је структуре, подељена у три равни. У предњој равни је ужи и нижи средишњи правоугаони део, калкански завршен (ризалит). У другој равни је шири и виши правоугаони део такође калкански завршен. Ова два дела постављена су тако да изгледа као да је први уписан у други. Други део фланкиран је торњићима који су истоветни са онима на бочним фасадама⁹⁷.

Највише увучен према унутрашњости цркве је трећи део. Овај трећи део чине бочна крила истоветна са онима на бочним фасадама. Ради се о источној фасади угаоних простора у којима су смештени проскомидија и ђаконикон. Ова крила се разликују од раније поменутих по томе што имају по једну уску монофору, једноставно украшену. Допрозорници монофоре су два витка, издужена стубича, псеудокоринтска, кружног пресека.

Стубићи нису слободни, већ су једном страном приљубљени уз оквир монофоре тј. унутрашњу страну зидова цркве. Идентични су са стубићима на трифорама. Монофоре су надвишене полукружним луком као и трифоре. Лук није украшен већ благо профилсан. Ослања се на две мале клесане конзоле у виду цветне крунице. Ове конзолице мало се разликују од конзолица које носе лукове над трифорама.

Косине оба калкана ове фасаде испод лименог покривача прати профил истоветан са оним на бочним фасадама (жлеб- испупчење, жлеб- испупчење). Испод овог профила је низ слепих аркадица истоветних са онима на бочним фасадама (жлеб- испупчење, жлеб- испупчење). Испод овог профила је низ слепих аркадица истоветних са онима на бочним фасадама (»рундбоген«). Најистуренији део ове фасаде истиче се уским лезенама које га са страна уоквирују и повезују слепе аркадице са соклом у подножју. Овај део пробијен је великом трифором која је иста као бочне трифоре.

Западна фасада је најистакнутија и посебно раскошна. Она је као и бочне фасаде подељена у два дела. Док су бочна крила истоветна онима на бочним фасадама (без прозора), средишњи део виши је од средишњег дела осталих фасада јер има високи звоник на преслицу. Бочна крила такође су мало увучена у односу на средишњи део (ризалит). Средишњи део фланкиран је торњићима идентичним онима на осталим фасадама. Пробијен је порталом и великом розетом.

Портал, розета и звоник наглашавају западну фасаду. Портал је правоугаоног облика. Бочно од портала налазе се два слободна стуба, псеудо-коринтска, којима су додати клесани крстови на капителима. Стубови

⁹⁷ Торњића на цркви има осам.

почивају на горњој површини улазног степеништа.

На стубове се ослања сложена, степенаста, богато украшена конструкција од клесаног камена. Ова конструкција уоквирује портал с горње стране. Украшена је дуж ивица са више трака које су испуњене клесаним орнаментима. У њу је уписана архиволта која уоквирује лунету. Површина између украсних трака и архиволте декорисана је биљним мотивима букета од лишћа повезаних тракама. Архиволта је у виду тордираног ужета. У лунети је мозаичка представа светог Михаила. Лунету од правоугаоног отвора портала дели камени надвратник.

Розета је уоквирена кружном траком која је испуњена клесаним орнаментима. Централни мотив је у виду детелине са четири листа која је издубљена у кругу. Из њега полазе минијатурни стубићи глатких стабала, без база, са капителима. Капители ових стубића повезани су наизменично полукружним луковима. На тај начин ови лукови се декоративно укрштају, а поља која они притом образују имају издубљене мотиве трелисне детелине. Завршетак у виду трелиста понавља се у отворима између стубића розете.

Западна фасада, ако се искључи звоник, калкански је завршена као и остале фасаде. Ивице калкана испод лименог покривача профилисане су на исти начин као на осталим фасадама, а испод профила је низ слепих аркадица. Али, калкански завршетак на западној фасади надвишава звоник на преслицу. Он следи тип звоника са три окна за звона и атипичан је за бокешко поднебље. Средишњи отвор за звоно шири је и виши од бочних. Звоник бочно уоквирују два пара торњића. Ови торњићи представљају минијатурне верзије торњића на цркви. Звоник на преслицу завршава се калкански. Овај завршетак профилисан је. Испод овог профила косе линије калканског завршетка прате траке испуњене орнаментима. Поља између ових трака и окна за звона украшавају три цветна мотива. Торњићи звоника не завршавају се на косим завршецима фасаде. Они секу косе линије калкана, спуштају се на површину фасаде и на крајевима ослањају на клесане конзоле налик цветним круницама. Систем је идентичан оном на бочним фасадама где конзоле у виду цветних круница држе лукове трифора, само што су ове конзоле већих димензија. Фасада се завршава каменим крстом на звонику.

Зидови цркве састоје се од спољашњег и унутрашњег каменог платна. Простор између два платна испуњен је ситним каменим материјалом (соврња, трпанац, шут). Црква је споља зидана правилно тесаним блоковима корчуланског камена који су слагани у хоризонталне редове исте висине. Висина блокова је 33 цм, док ширине блокова варирају. Тако се вертикалне спојнице преклапају за отприлике половине дужине. Локалним каменом са околних рушевина (којих је у време грађења цркве било доста) зидано је унутрашње платно фасадних зидова. За зидање и малтер-

исање вероватно је коришћен кречни малтер (у конструктивној санацији извршеној 1985. употребљен је продужни малтер). Камен којим је црква споља зидана жућкасте је боје, местимично сивкаст.

Торњићи су зидани полигоналним комадима камена, у деловима, али тако да остављају утисак као да су састављени из тамбура. Висина тих тамбура истоветна је висини блокова. »Тамбури« прате хоризонталне редове блокова камена, односно нижу се у линији са хоризонталним редовима. Овакво зидање даје цркви целовитост.

Унутрашња подела простора одражава се на спољашњости тј. структура је транспарентна. То је видљиво на фасадама које имају степенасту структуру (састављене су из више равни- делова), као и на »петој фасади« (крововима). Пандан северне фасаде је јужна, пандан источне - западна.

Целу цркву у подножју обавија сокл.

Црква оставља утисак хармоничности, лепоте и, мада је малих димензија, монументалности.

Њене масе одликује пластичност и допадљивост израза. Зидна маса не налази се у истој равни што фасадама даје динамику. Повлачење зидне масе највише је наглашено са североисточне стране цркве: од средишњег ризалита олтарског простора преко торњића и бочног крила, потом полигоналног постоља тамбура до калоте кубета. Ритму доприноси вертикална подела фасада прозорима и лезенама. Занимљив је контраст вертикалних торњића и хоризонталног венца куполе са низом прозора. Овај склад употпуњују косе линије калкана.

Пропорције су такође усаглашене, складне. Масе куполе и нижих зона грађевине изванредно су пропорционисане.

Црква је споља декорисана са укусом клесарским радом (трифоре, монофоре, торњићи, купола, звоник, розета, портал). Одликује је целовитост, симетрија, љупкост. Целовитост одликује и унутрашњи простор цркве: стубови који носе куполу имају коринтске капители као и стубови на иконостасу и на прозорима споља; стубови куполе су у горњој половини канелирани, као и стубови бочно од портала и неки стубови на иконостасу; мотив преплета (укрштања) полукругова и цик-цак (изломљене) трака са торњића јавља се и дуж горње ивице иконостаса у унутрашњости.

С једне стране присутна је симетрија и понављање мотива (трифоре, две монофоре на источној фасади, лукови над прозорима цркве и аркадице на калканима и над прозорима куполе, торњићи на цркви и торњићи на звонику итд). С друге стране, присутна је различитост. Она се уочава у односу источне и западне фасаде.

Цркву Св. Михаила Александар Кадијевић одређује као познији пример »ханзенатике« и приближава је радовима једног од српских след-

беника ове школе, В. Николића⁹⁸. Ова сродност се огледа у крстообразној основи, једном кубету, ниском округлом тамбуру оживљеном сменом правих и слепих прозора, транспарентности структуре, калкански завршеним фасадама, наглашеној декоративности и неоготичким завршецима елевације. По мишљењу истог аутора, на цркви се запажају и традиционални градитељски елементи са источне обале Јадрана »испољени у неороманској трифори и облику главног улаза«⁹⁹.

За цркву Св. Михаила могу се наћи многе паралеле међу црквама Ханзенове школе: капела на гробљу Мацлајнсдорф у Бечу (чији је архитекта родоначелник ове школе, Теофил Ханзен), гробна капела грофа Штирбеја и поткуполни део цркве у Кежмарку, Чехословачка (истог архитекте), гробна капела породице Пауновић у Вуковару (арх. Владимир Николић), гробна капела породице Хариш у Земуну (арх. Ивачковић) и друге. Многи мотиви карактеристични за овај низ цркава присутни су и на Св. Михаилу: розета, која је познати елемент српске варијанте ове школе; забатно завршен типично »ханзенатски« портик - овде плићи и без балдахина; ханзеновска једноставна блоковитост складних волумена; звоник »на преслицу« постављен над улазом. У општу концепцију ове архитектуре уклапа се и фриз слепих аркадица, »рундбоген«, док је замисао куполног храма и већина плиткорелефних украса у византијском стилу. Мада су трифоре неороманске реминисценције, познато је да је Т. Ханзен њих почео да примењује уместо првобитних квадрифора, јер су оне ближе византијској архитектури¹⁰⁰.

Чедомир Марковић и Рајко Вујичић у стилском одређењу ове цркве кажу да је она саграђена у еkleктичном духу, у »маштовитом споју византијских, романо-готичких и исламских елемената«. Занимљиво је да ова два аутора уторњићима на цркви и звонику (тј. завршецима елевације) виде елементе исламске реминисценције.¹⁰¹

Црква оставља ханзеновски китњаст, питорескни утисак, једино

⁹⁸ Ханзенова школа или »ханзеника« представљала је оживљавање принципа византијског градитељства у комбинацији са различитим »неостилским« академским мотивима. Под другим се подразумева арсенал романичке, готичке и оријенталне (исламске) морфологије. Везује се за другу и трећу четвртину 19. века. Њен родоначелник био је Данац Теофил Ханзен. Ова школа била је израз европског занимања за византијске споменике и примене византијских градитељских начела у архитектури Беча. Била је од великог значаја за формирање националног стила у српској архитектури, А. Кадијевић, Један век националног стила у српској архитектури (средина IX – средина XX века), Докторска дисертација, Београд 1995, 31-61; М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987, 109-130.

⁹⁹ А. Кадијевић, нав. дело, 58-59.

¹⁰⁰ А. Кадијевић, нав. дело, 31-61.

¹⁰¹ Ч. Марковић, Р. Вујичић, Споменици културе Црне Горе, Цетиње 1997, 375.

недостаје полихромија фасада. Своју необичност она дугује амбијенту у коме је подинута. Она заиста јесте еkleктична.

Критички осврт

Поређењем димензија основе цркве у три нацрта - Сладеовом, Ивековићевом и Карловчевом - уочава се да је први, Сладеов, нацрт за цркву предвиђао највећу грађевину. Сваки наредни пројект је смањивао цркву како у основи тако и по висини¹⁰². Епископ Герасим је у својим писмима више пута захтевао да се због недостатка средстава гради мала црква. Међутим, из каснијих докумената види се да је црквени Одбор прихватио Сладеов нацрт који је предвиђао »величанствену грађевину« и по њему почео градњу цркве.

Због недостатка средстава и због неспоразума са Намјесништвом на самом почетку изградње градитељима цркве је опао ентузијазам. Радови су прекинути и црква је дуго имала само темеље, зиდიћ, можда и камене довратнике за врата. Тек 1893. године (10 година од почетка изградње) неспоразуми су били изглађени и изградња је могла да се настави. Сладеов нацрт коначно је одбачен а урашен је нови нацрт. Њега је израдио архитекта Ивековић¹⁰³.

Ивековићев нацрт, да ли због скромних средстава Одбора или због захтева Намјесништва, предвиђао је мању грађевину од Сладеове. Вероватно је решио питање звоника који су смештени у малим четвороугловица цркве, бочно од улаза. И овај нацрт је одбачен, можда због тога што је још увек превазилазио финансијске могућности црквеног Одбора.

Постоји могуће објашњење оскудице средстава. Од друге половине 19. века она је пратила живот православног света Боке. Била је проузрокована опадањем и коначним нестанком бокелског бродарства на једра, које је било основни чинилац и покретач привреде у Боки у то време¹⁰⁴. То је вероватно имало одраза на велижину цркве. Можда је на изградњу имала неког утицаја чињеница да је Св. Михаило грађен под аустроугарском влашћу, влашћу једне моћне католичке државе.

Ни сам трг Белависта својом величином није пружао могућност за изградњу веће цркве.

Све ово могло је утицати да на крају буде прихваћен нацрт инжењера Милана Карловца који је предвиђао још мању грађевину. Православни Новљани на крају су добили цркву какву је епископ Герасим замишљао:

¹⁰² Разлике у пројектима су видљиве кад се упореде сачувани архивски цртежи дати у прилогу.

¹⁰³ У критичком осврту није узет у обзир нацрт инж. Волфа, јер је био пролазног значаја.

¹⁰⁴ Ј. Ј. Мартиновић, Нестајање бокелских једрењака, у »Дванаест вјекова бокелске морнарице«, Београд 1972, 196-199.

»малу, али укусну«.

Кроз историјат изградње цркве, који је био пун перипетија, могуће је сагледати друштвене односе у то време, односе између конфесионалних заједница и односе истих према државној власти. Евидентно је дуго време изградње цркве. Најмање три пројекта рађена су за цркву. Неколико архитеката било је ангажовано око изградње. Пуно људских судбина било је везано за ова збивања: с једне стране, мењао се састав Одбора; с друге, било је приложника и учесника који нису дочекали завршетак цркве.

Црква на Белависти стоји по својој архитектури уз бок манастирском комплексу цркава на Савини и комплексу цркава на Топлој. Архитектура цркве је рађена у духу оног времена и простора. То је православна црква у оновременом аустроугарском Приморју, па је као таква и пројектована и грађена. Карактеришу је елементи Ханзенове школе, претежно неовизантијске архитектуре чије извориште је био Беч. Стил цркве је »Рундбоген« примењен у приморском амбијенту.

Остају, ипак, многа питања на која за сада нема одговора. Једно од таквих питања је личност и дело архитекте по чијем нацрту је црква подигнута, Милана Карловца. Мада је архивска грађа добро очувана, у њој недостају важна документа у којима би се могао наћи одговор на ова питања. Остаје још увек да се испита да ли је грађа у херцеговском архиву све што је за ову цркву сачувано. Ако би одговор био да није, предстојало би једно темељније и свеобухватније истраживање којим би се свакако стекла боља слика о овом споменику и његовим градитељима.

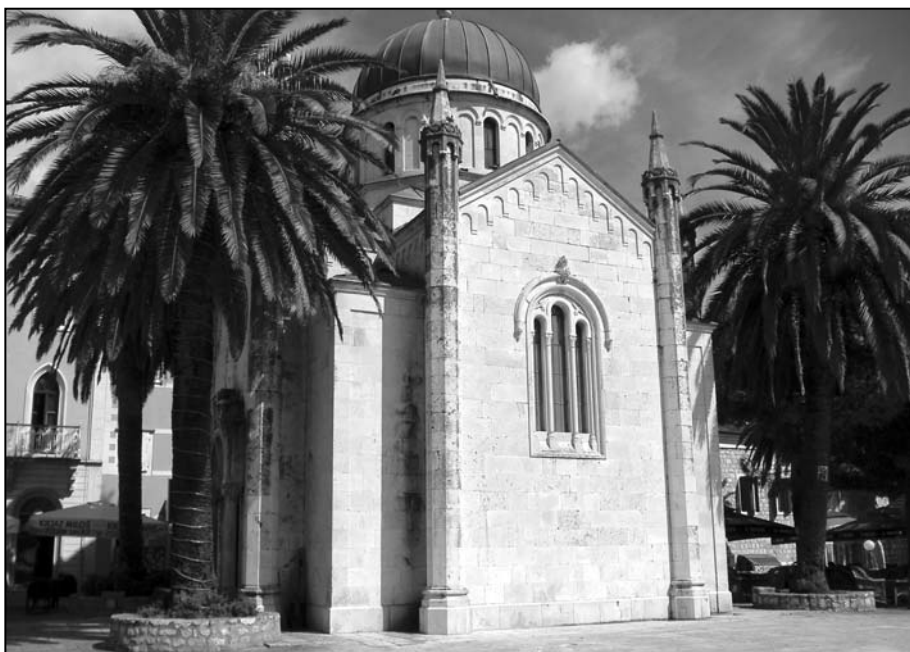
БИБЛИОГРАФИЈА:

1. Александар Кадијевић, Један век националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века), Докторска дисертација, Београд 1995.
2. Б.Милић, Један број објеката и њихови аутори у књажевини и краљевини Црној Гори у периоду до 1918. године, Пинус Записи, 1, Београд 1995, књига 2.
3. Цвито Фисковић, Архитект Јосип Сладе, Трогир 1987 (Библиотека града Београда).
4. Чедомир Марковић, Рајко Вујичић, Споменици културе Црне Горе, Цетиње 1997.
5. Државни Архив Црне Горе, Архив Херцег-Новог, фонд цркве Св. Арханђела Михаила (У даљем тексту ДАЦГ - АХН, АМ), фасцикла (Ф)...
6. ДАЦГ, АХН, Документација о санацији цркве Св. Михаила, Херцег-Нови, 1985.

7. ДАЦГ - АХН, Српска морепловска школа (СМШ).
8. Д. Ђурашевић-Миљић, Стилске особености архитектуре краја 19. и почетка 20. века на Цетињу, Перистил 31/1988.
9. Енциклопедија ликовних умјетности 3, Загреб МСМLXIV.
10. »Херцег-Нови«, СИЗ за туризам Херцег-Нови, 1982.
11. Јован Ј. Мартиновић, Нестајање бокелјских једрењака, у »Дванаест вјекова бокелјске морнарице«, Београд 1972.
12. Которске цркве, њњњ.медиатека.цом. Приступљено 26.07.2002.
13. Лазар Сеферовић, Умјетничко благо Херцег-Новог, Херцег-Нови 1987.
14. М. Црнић- Пејовић, Организација и рад Општинске управе Херцег-Новог (1870-1940), Бока 12, Херцег-Нови 1980.
15. Миодраг Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд- Крагујевац 1987
16. Нико Луковић, Бока Которска - културно-историски вођ, Цетиње 1951.
17. Нико Луковић, Богородичин храм на Прчању, Илустровани културно-историски приказ, Котор 1965.
18. Нико Луковић, Прчањ, Котор 1937.
19. Нико Луковић, Спомен-црта пригодном посвећења новог жупског храма у Прчању (Историјски Архив, Котор).
20. С. Пипловић, Еклектицизам и сецесија у урбанистичком развиту Сплита, Перистил 31/1988.
21. Шематизми Православне епархије бококогорске, дубровачке и спичанске за годину 1884, Задар, 1884.
22. Шематизам Православне епархије бококогорске, дубровачке и спичанске за годину 1912, Котор 1912.

Слика 1: Део западног портала

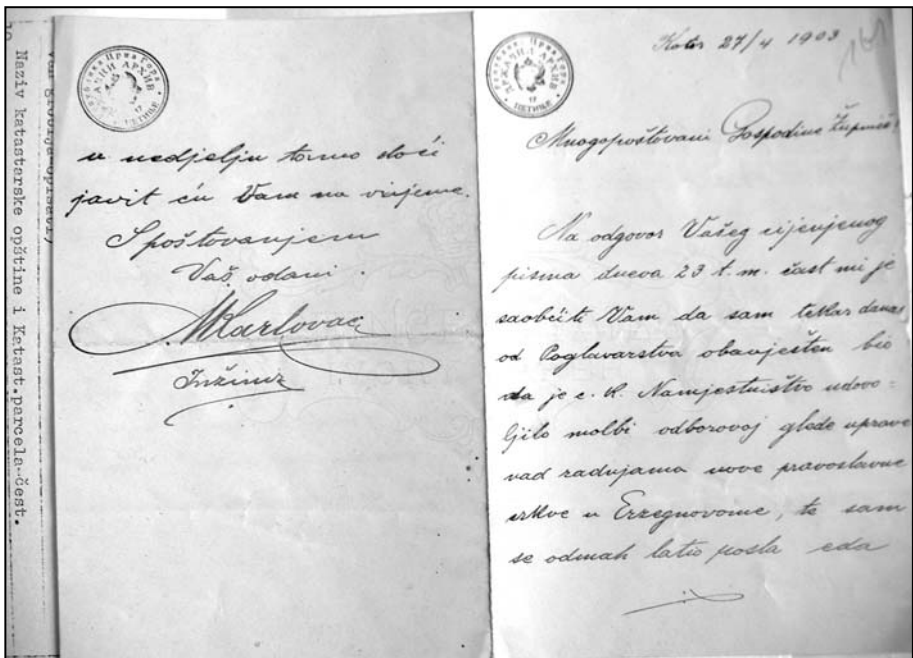
Слика 2: Поглед на Цркву са југозапада

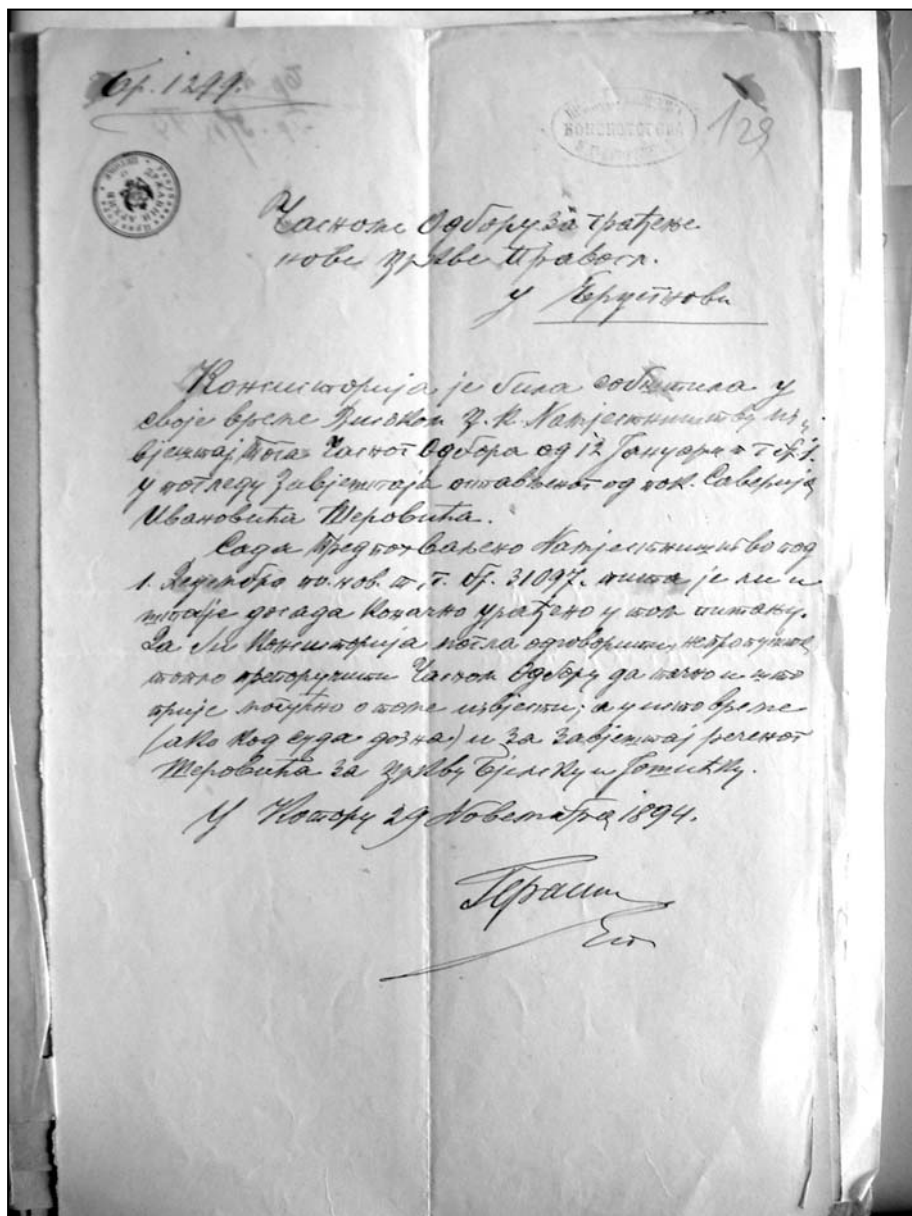
Слика 3: Иконостас с погледом на олтарски свод

Слика 4: Део северозападне фасаде Цркве

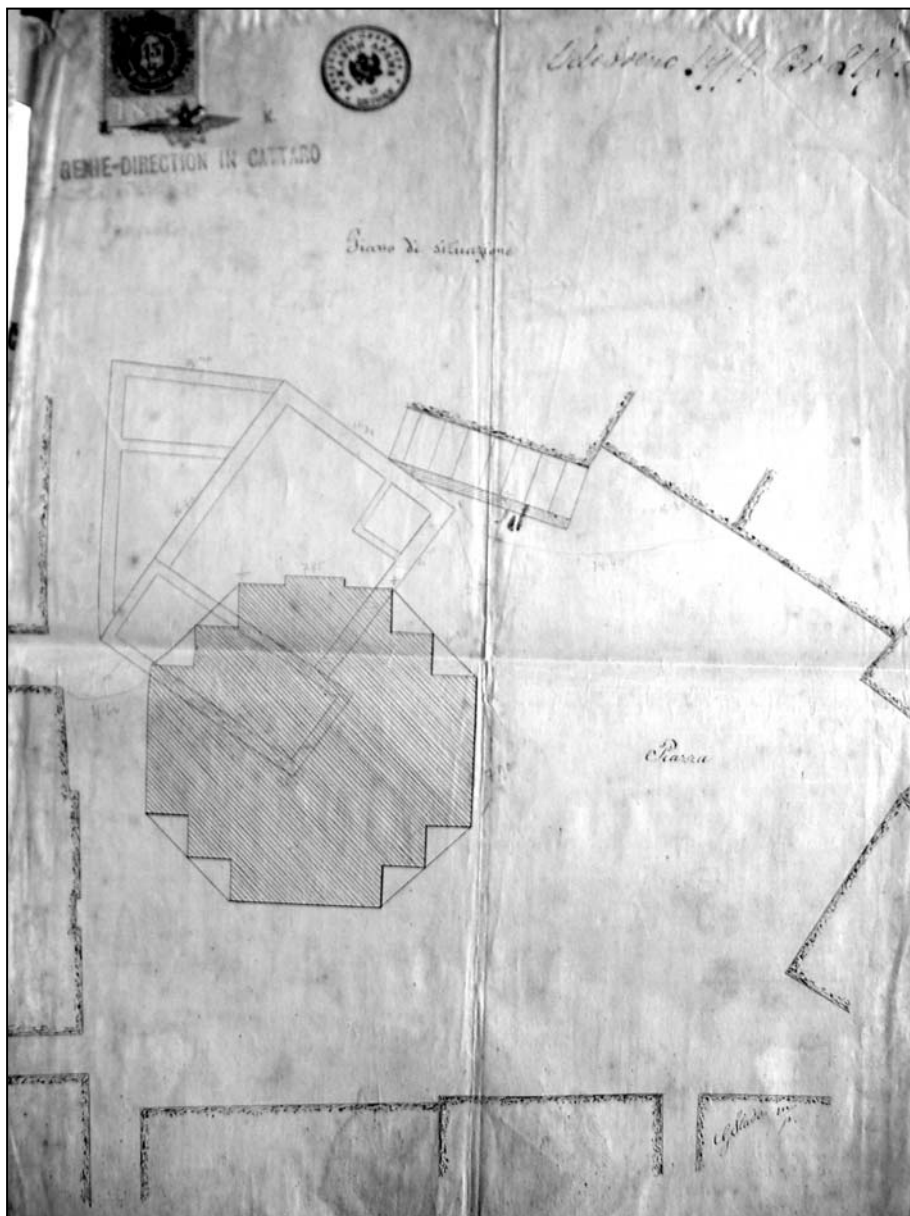
Слика 5: Писмо Милана Карловца

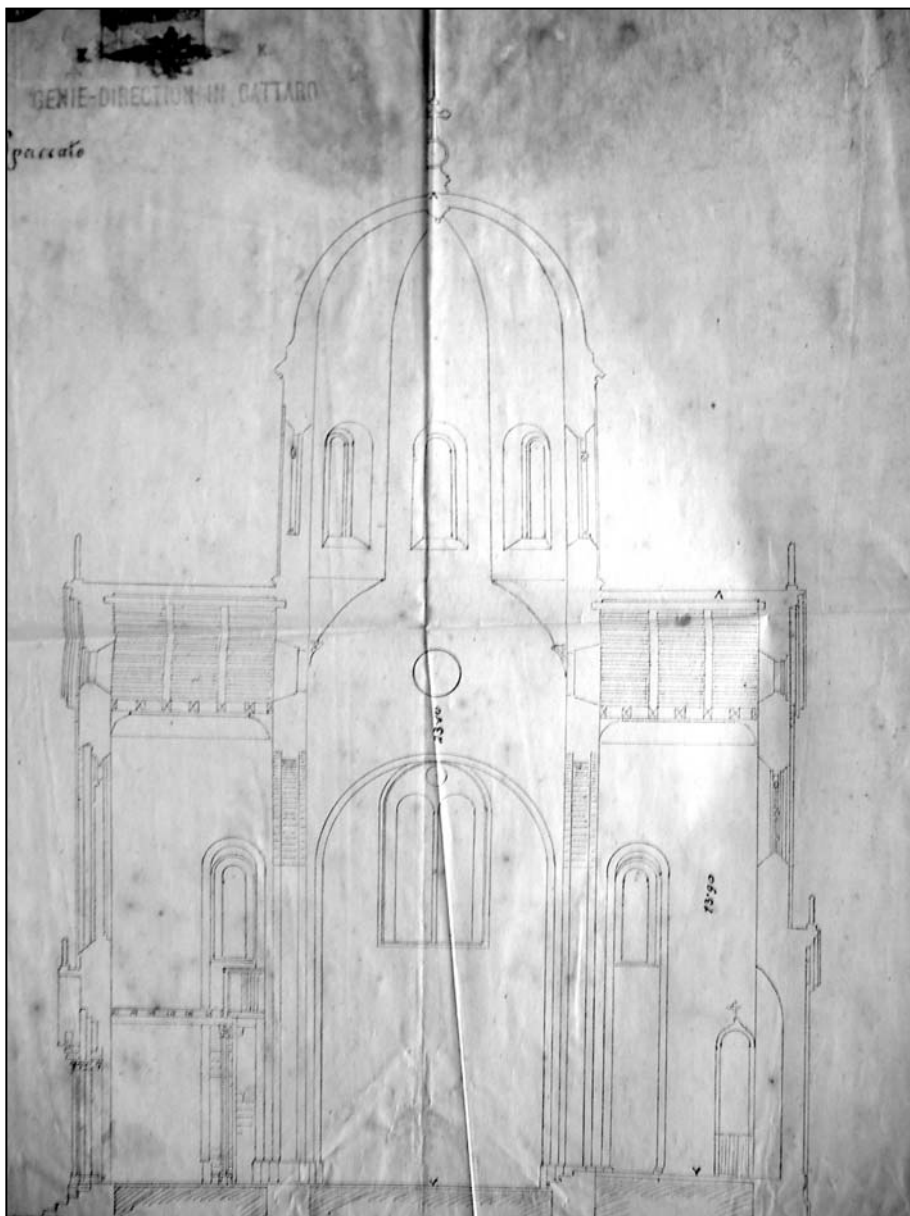
Слика 6: Писмо Епископа Герасима Петрановића

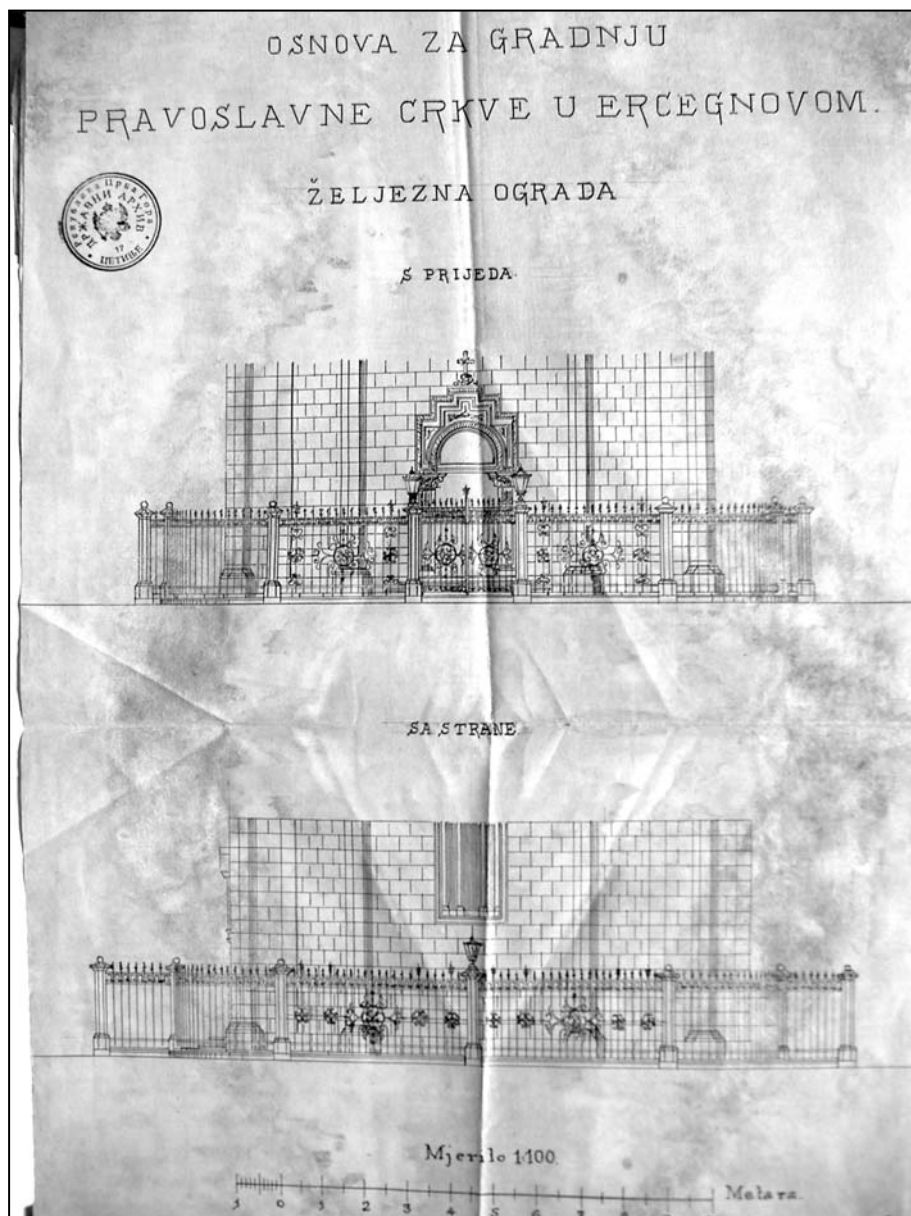
Слика 7: Нацрт архитекте Ђирила Ивковића

Слика 8: Ситуација терена архитекте Јосипа Сладеа

Слика 9: Нацрт подужног пресека Цркве, архитекте Јосипа Сладеа

Слика 10: Цртеж ограде за Цркву, архитекте Милана Карловца

Jasmina ŽITNIK

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF
ST MICHAEL THE ARCHANGEL'S CHURCH IN HERCEG-NOVI

Summary

The intention of this paper is to review the construction of St Michael the Archangel's Church in Herceg-Novi and describe its architecture contributing therewith to the image of this insufficiently studied architectural work. The main source of data was archival material kept in the Archives of Herceg-Novi. St Michael's Church was built on the site on which 500 years ago there was the Orthodox church that was destroyed by the Turks. It is considered that the year of completion of the church construction was 1911, though the construction started much earlier. The Board, with eminent episcopo of Boka Bay Gerasim Petranović at the head, was in charge of the construction. The church was built by donations and campaigns. The construction started in 1883 and stopped in 1893. Several architects were engaged for the design, and the final design, after which St Michael's church was built, was executed by Milan Karlovac. The marble part of the iconostasis was carved by sculptor Pavle Bilinić of Split, while the author of the icons for the iconostasis was academic painter Frano Ciglar. A church of great artistic value was built after Karlovac's design, the base in the shape of cross with even arms, "stout" structure, accomplished with a dome. The church is characterized by symmetry, recurring of patterns and loveliness. It is an example of so called hansenatic style, with the addition of elements from our building tradition, such as "spindle" type belfry and triforia. The Church is built in regular layers of the stone from the Island of Korčula and with excellent carving decorations. There remains the question whether the material in the Archives of Herceg-Novi presents everything preserved about St Michael's Church. More thorough and comprehensive research would certainly bring to the discovery of new data.